

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ**

УДК 340.1

БУРДІН М.Ю.

**ЦИВІЛЬНЕ ОСАДНИЦТВО ЯК СКЛАДНИК
ПОЛЬСЬКОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ**

У статті розглядається проблема цивільного осадництва як складника польської аграрної політики в західноукраїнських землях міжвоєнного періоду. Автор звертає увагу на те, що, незважаючи на істотні відмінності між військовим та цивільним осадництвом, і те й інше було покликане зміцнювати польську присутність на «східних кресах». Ця політика не привела до вирішення аграрного питання, навпаки, загострила національно-політичні суперечності в західноукраїнському регіоні.

Ключові слова: *цивільне осадництво, західноукраїнські землі, аграрна реформа, парцеляції, колонізація, селянство.*

В статье рассматривается проблема гражданского осадничества как составляющей польской аграрной политики на западноукраинских землях межвоенного периода. Автор обращает внимание на то, что, несмотря на существенные различия между военным и гражданским осадничеством, и то и другое было призвано укреплять польское присутствие на «восточных окраинах». Эта политика не привела к решению аграрного вопроса, наоборот, обострила национально-политические противоречия в западноукраинском регионе.

Ключевые слова: *гражданское осадничество, западноукраинские земли, аграрная реформа, парцелляция, колонизация, крестьянство.*

The article examines the issue of civil osadnytstvo as a component of Polish agrarian policy in the western Ukrainian lands of the interwar period. The author draws attention to the fact that despite significant differences between military and civil osadnytstvo, both were intended to strengthen the Polish presence on the “Eastern Kresy”. This policy did not lead to resolution of the agrarian issue, but aggravated national-political contradictions in the West Ukrainian region.

Key words: *civil osadnytstvo, West Ukrainian lands, agrarian reform, parceling, colonization, peasantry.*

Вступ. Аграрна реформа і зумовлені нею зміни в селянському землекористуванні на західноукраїнських землях були пов'язані з політикою осадництва, яку польські уряди здійснювали від початку 1920-х рр. Варшава намагалася не помічати проблем українських селян, розглядаючи здійснення процесу парцеляції в контексті посилення польських позицій у регіоні. Через це колоністи та місцеві селяни польського походження мали абсолютну перевагу під час розподілу земельного фонду. Зауважимо, що осадництво мало дві форми – військове та цивільне, і якщо перше досліджене достатньо повно, то специфіка цивільного осадництва, особливо в державно-правовому вимірі, висвітлювалася фрагментарно, що робить актуальним звернення до зазначеної проблематики.

Політика польського осадництва цікавило науковців ще за радянських часів. У тогочасній українській історіографії, серед відверто пропагандистських публікацій, привертає увагу робота Л. Корнійчук [8]. Автор намагалася проаналізувати польську аграрну політику

на західноукраїнських землях за напрямом, оцінювала осадництво як одну з головних складових частин тиску на українське селянство. Одним із перших дослідників, що відокремив цивільне осадництво від військового, у 80-х рр. минулого століття був С. Макарчук [9]. За часів незалежної України найбільш ґрунтовну розвідку підготував В. Смолей [10]. Більшість польських науковців цікавила проблема військового осадництва, цивільне здебільшого виступало в ролі додаткового сюжету, як, наприклад, у роботах Я. Стобняк-Смогоржевської [13–14].

Постановка завдання. Метою роботи є визначення особливостей цивільного осадництва як складника польської аграрної політики на західноукраїнських землях та з'ясування ступеня впливу цього явища на місцеву землеробську культуру.

Результати дослідження. Правові засади для початку колонізації західноукраїнських земель польськими цивільними осадниками закладено постановою сейму від 10 липня 1919 р., яка не тільки розпочала практичну реалізацію аграрної реформи, але й передбачала здійснення «викупу більших посіlostей і ґрунтів мертвої руки». Порядок передачі викуплених ділянок у приватну власність передбачав першочергове наділення землею фільварочної служби, що цілком контролювалася поляками, далі йшли польські вояки і цивільні колоністи. Місцеві селяни могли отримати землю лише за умови, якщо це не буде перешкоджати державним інтересам. Спеціальна сеймова комісія з питань переселенців дещо пізніше ухвалила рішення про виділення 50 млн. марок у розпорядження колонізаційного фонду, який мав допомагати переселенню польських селян на Волинь та Східну Галичину [3, с. 74].

Від самого початку суттєвою відмінністю цивільного осадництва від військового було те, що польських ветеранів наділами, інвентарем та житлом забезпечувала держава, тоді як цивільні осадники, за нормами Закону про здійснення земельної реформи, мали купувати землю, отриману внаслідок парцеляції, за її ринковою вартістю. На державно-правовому рівні цивільну колонізацію забезпечувала низка сеймових постанов та законодавчих актів, зокрема, щодо утворення вже згаданого колонізаційного фонду (грудень 1919 р.), через який влада виділяла чималі кошти на потреби цивільних переселенців. На початку 1920 р. депутати ухвалюють ще один закон, що передбачав застосування пільгових тарифів на переїзд осадників, які користувалися для прибуття на західноукраїнські землі залізничним транспортом. У липні 1920 р., як доповнення до аграрної реформи, з'являється Закон «Про тимчасові угоди для фінансування земельної реформи». Для його реалізації урядом виділено чималу суму в 500 млн. марок [10, с. 60].

Треба зауважити, що лобювання сеймом інтересів польських військових та цивільних осадників майже одразу стикнулося з опором із боку українських депутатів. Так, голова української депутатської групи в польському парламенті С. Підгірський у червні 1923 р. висловив протест щодо законодавчих ініціатив польських урядовців, які вели до дискримінації українського населення Східної Галичини і Волині. Зокрема, щодо осадництва він заявив, що ця практика завдає тільки шкоди українським селянам, позбавляє їх почуття господаря на власній землі. Депутат запропонував відмовитися від як військового, так і цивільного осадництва [12, с. 68].

Але такі виступи здебільшого ігнорувалися польськими можновладцями. Осадники надалі прибували на західноукраїнські землі. Навіть більше, чиновники з Варшави не приховували того факту, що розглядають цей процес як вагомий складову частину боротьби за дотримання польських національних інтересів. Про що, наприклад, свідчить зміст публікації посадовця з Міністерства сільського господарства С. Комарницького «Про колонізацію Східної Малополющі». У ній автор підкреслював, що колонізація є історично зумовленим явищем, виявом «споконвічної культурно-цивілізаційної польської місії на Сході <...>» [11, с. 19]. З аналогічних позицій проблему осадництва розглядав і член сенату Йоахим Бартошевич, який у 1924 р. наголошував на тому, що прибуття на західноукраїнські землі польських колоністів є національною потребою II Речі Посполитої.

Аграрне законодавство 1925 р. також містило пункти, що передбачали подальше здійснення політики осадництва. Навіть більше, аграрний міністр, який контролював процес переселення, отримував надзвичайне право самостійно визначати обсяг земельних фондів, що будуть надаватися на потреби колонізації.

Більшість цивільних осадників були польськими селянами із центральних районів Речі Посполитої. Як зазначено вище, вони мали купувати земельні наділи за ринковою ціною. Безпосередньо процес переходу земель в їхню власність регулювався положеннями закону про аграрну реформу, ухваленим у липні 1920 р. Як свідчать архівні джерела, цивільні колоністи отримали землю на Східній Галичині в 145 населених пунктах. Найбільша кількість цивільних осадників

розселилася на території Бучацького, Бродівського, Борщівського та Підгасцького повітів Тернопільського воєводства. Так, у межах останнього протягом 1919–1926 рр. влада розparcelювала майже 18 тис. моргів землі (1 морг дорівнював 0,57 га – М. Б.). Цим скористалося 4 тис. осадників, придбавши розparcelювані землі. На території Бережанського повіту завдяки парцеляції було отримано 13,3 тис. моргів, які були викуплені 2,9 тис. колоністів. Чимало цивільних осадників також оселилися в Золочівському, Перемишлянському та Тернопільському повітах [10, с. 34].

У Чортківському повіті в першій половині 1920-х рр. осадники створили 9 власних поселень. Вони об'єднували 188 господарств, що володіли 2 тис. моргами орної землі. З них лише одне поселення, Барточівка, було окремою гміною. До неї входило понад 60 господарств, з яких 49 належало колоністам. Барточівка була не єдиним місцем великої концентрації переселенців на Тернопільщині. У Косцюшківцях було 22 господарства [2, с. 208].

У перші роки після переселення колоністи намагалися триматися разом і звичай створювали об'єднані осади, що налічували від 8 до 30 господарств. Загалом у 1919–1926 рр. у межах Тернопільського воєводства внаслідок проведення парцеляції отримано трохи менше 90 тис. га землі. Новоутворені наділи придбали 28,2 тис. власників, з них понад 10 тис. становили осадники [8, с. 51].

На Львівщині та Станіславівщині колоністів було дещо менше порівняно з Тернопільщиною. Основними локалізаціями осадницьких господарств у межах цих воєводств стали Бібрський, Городоцький, Жовківський, Калуський, Львівський, Радехівський та Коломийський повіти [2, с. 219]. На території Львівського воєводства відправною точкою колонізаційних процесів був Львів. Якщо брати його за центр, то поселення цивільних осадників виникали здебільшого на захід і південно-захід від міста. Колоністи, як і в Тернопільському воєводстві, намагалися селитися один біля одного, викупували наділи, розташовані поблизу міст і транспортних комунікацій.

Багато цивільних колоністів осіли вздовж лінії Перемишль – Мостиська – Львів. Іншим активним напрямком осадницького руху були землі від Синяви в Ярославському повіті та далі, у напрямку Любачіва, Рави-Руської, Белза і Сокаля. За півтора десятиліття (1919–1934 рр.) у межах Сокальського повіту виникло 697 господарств цивільних осадників, Рава-Руського – 317, Ярославського – 297, Бібрського – 289, Львівського – 269, Мостиського – 245. Після липня 1920 р., коли був оприлюднений аграрний закон, переселенці також почали масово прибувати до Перемишлянського повіту. До 1934 р. там виникло 710 господарств осадників [10, с. 38].

Отже, станом на початок 1935 р. на території Тернопільського, Львівського та Станіславського воєводств цивільні осадники створили 756 поселень, до яких входило 14,8 тис. господарств. Ці господарства володіла майже 80 тис. га землі. Середня площа господарства цивільного осадника дорівнювала 5,5 га. Нижче, у таблиці подано інформацію щодо кожного воєводства окремо.

Воєводство	Кількість осад	Кількість господарств	Земельний фонд
Львівське	285	4 661	24 тис. га
Станіславське	119	2 520	13 тис. га
Тернопільське	352	7 626	43 тис. га

Отже, у Східній Галичині колоністи намагалися розселитися на найбільш родючих землях та в прикордонних повітах. Абсолютну першість за кількістю цивільних осадників протягом всього міжвоєнного періоду утримувала Тернопільщина. Водночас осадники уникали пригірських районів та майже були відсутні в Карпатських горах [3, с. 76]. Всього за 15 років до Галичини переїхало 12 тис. польських родин, які викупили 69 тис. га земель, отриманих завдяки проведенню парцеляції. Загалом, якщо врахувати членів родин, у межах трьох галицьких воєводств осіло майже 60 тис. польських колоністів [1, с. 151].

Їх поява спричинила цілу купу проблем як для самих переселенців, так і для місцевого українського селянства. Знову звернемося до документів. Тернопільське воєводське управління наприкінці 1931 р. підготувало підсумковий звіт. У розділі, присвяченому стану землеробства, йшлося про те, що більшість місцевих осад створено з політичних, а не господарських міркувань. Через це багато осадників із самого початку відчували брак фінансування, що, у свою чергу, зумовило постійні звернення колоністів до влади із проханнями про надання їм різноманітних кредитів та дотацій [6, арк. 16]. На наш погляд, це свідчить, з одного боку, про популізм поль-

ських урядових кіл, що організували, але не забезпечили належним чином акцію з переселення, а з іншого – про збитковість власне осадницьких господарств, які не змогли стати взірцем для місцевого селянства. Те, що цивільні осадники часто селилися і починали господарювання в українських селах, спричиняло неабияке обурення місцевих селян, що провокувало конфлікти як на соціальному, так і на національному підґрунті.

З огляду на недостатнє фінансування з боку держави та вороже ставлення місцевого населення, чимало осадників невдовзі стали перепродувати землю. Особливо це було характерним для Станіславського воєводства, де тільки в період з 1932 до 1936 рр. 124 осадники, які проживали на території Калуського, Надвірнянського, Рогатинського, Станіславського, Тлумацького та Коломийського повітів, продали свої наділи, здебільшого через збитковість власних господарств [10, с. 41].

Що стосується Волині, то в цьому регіоні переважало військове осадництво, хоча і цивільні переселенці прибували на ці терени. Цивільне осадництво на Волині, як і на інших західноукраїнських землях, не мало чітко визначених правових підстав. Отже, деякою мірою його можна розглядати як продовження колонізаційних процесів, що розпочалися ще до Першої світової війни. За II Речі Посполитої вони набули більших масштабів. Економічною основою переселення стали державні парцеляції, парцеляції, здійснені за посередництва Державного сільськогосподарського банку та насамперед землі, отримані парцелюванням великих приватних наділів. За даними за 1921–1938 рр., опубліковані відділом статистики Волинського воєводства, якщо не враховувати землі військових осадників, у регіоні було парцельовано 279 тис. га землі, водночас 152,8 тис. га перейшли до 17,7 тис. новостворених господарств, тобто середня норма становила приблизно 8,6 га. Решта земель стала власністю невеликих спілок робітників та ремісників або використовувалася для розширення вже наявних господарств.

Фактичну кількість цивільних переселенців за наявною статистикою встановити важко, але, безумовно, вони становили значний відсоток серед тих, хто отримав землі в результаті парцеляції. У листі волинського воєводи О. Хаука-Новака до Міністерства сільського господарства, датованому 28 червня 1939 р., міститься інформація про те, що станом на 1 січня 1939 р. 22,6 тис. дрібних польських господарів володіли 142,5 тис. га землі. Серед них були не лише колоністи, але й місцеві поляки. З огляду на це, кількість саме цивільних осадників можна оцінити приблизно у 20–21 тис. [14, с. 168].

Майже три чверті розподіленої землі становили приватні наділи, 17% отримано завдяки аграрній реформі, а решта 8% – у результаті парцеляції, проведеної через посередництво Державного сільськогосподарського банку. На основі земельного фонду, відведеного під самостійні господарства, створювалися окремі поселення, а ділянки, які цивільні осадники отримали в результаті аграрної реформи, нерідко об'єднувалися з наділами військових осадників. На початку 1930-х рр. на Волині було 3,2 тис. господарств, що належали цивільним осадникам, понад 60% із них розташовані в північних повітах воєводства: Хорохорівському, Ковельському, Луцькому та Володимирському [4, с. 211].

1925 р. Центральний союз військових осадників (з 1929 р. – Союз осадників) вирішив залучити до членства і цивільних переселенців, підкреслюючи, що це дозволить уніфікувати колонізаторську діяльність на «східних кресах». Проте цікавість до цієї організації з боку цивільних осадників була незначною, тому не дивно, що в Союзі і надалі домінували військові осадники. 1935 р. на Волині з 5 099 членів Союзу 3,5 тис. становило саме військове осадництво [14, с. 168]. Але ця організація переймалася й інтересами цивільних осадників, наприклад, видавала їм кредити під час економічної кризи 1930-х рр.

Але, як і загалом по країні, цивільне осадництво на Волині перебувало в більш несприятливих умовах, аніж військове. Цивільні переселенці не могли розраховувати на підвищені обсяги допомоги з боку держави, отримували лише те, що і решта дрібнотоварних господарств в інших регіонах країни. Тому колоністи, що перебували в перманентній скруті, раз у раз продавали свої збиткові маєтки українцям або місцевим полякам.

У цьому контексті зазначимо, що серед осадників було чимало і таких, які відверто спекулювали на земельних наділах. Отримуючи від держави фінансову допомогу і пільги, колоністи бачили в осадництві можливість для власного збагачення та за першої-ліпшої можливості перепродували землі українським селянам за значно вищою від ринкової ціною.

В архівах можна знайти чимало підтверджень цієї тези. Наприклад, у селі Гаї Бережанського повіту на Тернопільщині протягом 1924–1933 рр. зафіксовано сім випадків, коли осадники продавали за завищеними цінами свої наділи. За винятком одного випадку, всі вони не мали

жодного стосунку до сільського господарства. Аналогічна інформація міститься і в донесенні старости Копичинського повіту, що знаходиться у фондах Тернопільського воєводського управління. Чиновник зазначав, що серед цивільних осадників дедалі більше поширюється практика торгівлі землею [7, арк. 3–4].

За задумом варшавських урядових кіл, поселення осадників мали перетворитися на форпост польської культури на західноукраїнських землях і стимулювати їх подальшу колонізацію, тим самим цементувати полінаціональну польську державу. Проте їхній розрахунок себе не виправдав. Ані державні преференції, ані лобювання інтересів осадників на всіх щаблях польського адміністративного апарату в східних воєводствах не стали запорукою перетворення більшості маєтків, що належали осадникам, на зразкові господарства, власники яких вважались би місцевим селянством носіями «вищої землеробської культури». Довести це можна, зокрема, за допомогою матеріалів, виданих 1927 р. у Львові товариством Східної Малопольщі. Товариство досить ретельно обстежило стан господарств цивільних осадників у Східній Галичині та зробило висновки, з яких випливало, що хоча господарства осадників, завдяки кращим стартовим можливостям, за більшістю показників переважали дрібні господарства українських селян, вони значно поступалися тим місцевим господарям, які мали наділи від 2 до 5 га [10, с. 63]. Отже, на практиці осадники виявилися далеко не такими вправними господарями, що руйнує міф, який і до сьогодні поширений у польській історіографії, про істотну перевагу польської землеробської культури над українською.

Не сприяла успіху цивільного осадництва і невизначеність правового статусу набутих земель. Колоністи, що потрапили до Західної України, намагалися отримати якомога більше землі. За браку коштів вони зверталися до різноманітних фінансово-кредитних установ. Часто осадники отримували кредити під іпотеку зі сподіванням у перспективі розрахуватися з боргами. Однак це виявилось непростим завданням. Чимало переселенців не зуміли своєчасно повернути кредити, через що залишилися без документів, що підтверджували б право власності. На середину 1930-х рр. не мали юридичного підтвердження права власності на землю 38% цивільних осадників Станіславського воєводства, 30% – Тернопільського, 28% – Львівського [3, с. 75].

За архівними джерелами, у період із літа 1919 р. до 1935 р. на західноукраїнських землях виникло 40,8 тис. господарств осадників. Ця цифра враховує і військових колоністів, розміщених здебільшого на Волині [5, арк. 58–59]. Якщо простежити інтенсивність утворення осадницьких господарств за роками, то можна переконатися, що з початку 1930-х рр. темпи як військової, так і цивільної колонізації стають щороку меншими. Це пояснюється, по-перше, кризовими явищами в економіці, що негативно вплинули і на стан аграрного сектора. По-друге, зростанням напруженості у відносинах між українськими селянами і польською владою, представниками інтересів якої в регіоні і були осадники.

У другій половині 1930-х рр. Варшава, сподіваючись зміцнити як економічні, так і політичні позиції осадників, фактично наклала вето на участь у цій акції неможливого селянства із центральних районів Польщі. Було навіть видано спеціальну інструкцію, яка передбачала можливість переселення на західноукраїнські землі польських неможливих селян лише за умови об'єднання ними дрібних господарств, отриманих у спадок. Тепер кожен із претендентів на участь в осадництві повинен був мати господарську кваліфікацію і відповідні матеріальні засоби для ведення власного господарства. Розмір мінімальної суми, яка мала бути в колоніста, дорівнював 3 тис. злотих. Ці гроші мали піти на купівлю земельного наділу та приміщень [3, с. 78].

Висновки. У період між двома світовими війнами польська влада послідовно здійснювала курс на переселення до Західної України військових та цивільних осадників. Водночас абсолютно нехтувалися інтереси українського селянства, яке і без осадництва страждало від малоземелля й аграрного перенаселення. Український політикум намагався зупинити цей шкідливий для власного народу процес. Неодноразово, навіть із трибуни польського сейму, лунали заклики припинити осадництво, яке відбирає землю в українського селянина, а отже, позбавляє його головного засобу до існування. Але урядові кола II Речі Посполитої мали зовсім інші цілі та надсилали до східних воєводств все нові партії переселенців.

Якщо військові осадники здебільшого прибували на Волинь, то місцем концентрації цивільних осадників стали три галицькі воєводства. Особливо багато їх було на Тернопільщині, де оселилася приблизно половина від загальної кількості цивільних колоністів. Поява нових «сусідів», які мали стати взірцем для місцевих господарів, на практиці стала одним із головних подразників в українсько-польських стосунках міжвоєнного часу, що, у свою чергу, стало каталізатором загострення національно-політичних суперечностей у західноукраїнському регіоні.

Список використаних джерел:

1. Баран З. До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України. Вісник Львівського університету. Серія «Історична». 1998. Вип. 33. С. 146–153.
2. Васюта І. Галицько-Волинське село між світовими війнами: монографія. Львів: Каме-
няр, 2010. 507 с.
3. Виздрик В. Соціально-економічні наслідки польської аграрної політики в Галичині у
міжвоєнний період. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та ар-
мія. 2014. № 809. С. 73–79.
4. Гудь Б. Українсько-польські конфлікти ХІХ – І пол. ХХ ст.: етносоціальний аспект:
дис. ... докт. істор. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія». Львів, 2007. 389 с.
5. Державний архів Львівської області. Ф. 1. Оп. 13. Спр. 859.
6. Державний архів Тернопільської області. Ф. 231. Оп. 6. Спр. 1338.
7. Державний архів Тернопільської області. Ф. 231. Оп. 4. Спр. 1129.
8. Корнійчук Л. Становище трудового селянства західних областей України під владою
панської Польщі (1920–1939). К.: Вид-во АН УРСР, 1957. 70 с.
9. Макарчук С. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраин-
ских землях в период империализма. Львов: Вища школа, 1983. 225 с.
10. Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні:
історико-правовий контекст (1919–1939 рр.). Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. 112 с.
11. Цибко О. Революційно-визвольна боротьба трудящих Західної України за возз'єднан-
ня УРСР (1934–1939 рр.). Львів, 1956. С. 19–20.
12. Sprawozdanie stenograficzne Sejmu. 42 po sied zeniez 2.06. 1923 r.
13. Stobniak-Smogorzewska J. Kresowe osadnictwo wojskowe 1920–1945. Warszawa: Rytm,
2003. 490 s.
14. Stobniak-Smogorzewska J. Osadnictwo na Wołyniu 1921–1940. Niepodległość i Pamięć.
2008. № 15/1 (27). S. 153–176.

УДК 342.553 (477)

БУТИРІН Є.О.

**ГЕНЕЗА ПОНЯТТЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ІДЕЯХ
АНГЛІЙСЬКОЇ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ ХІХ СТОЛІТТЯ**

У статті розглянуто проблеми поняття місцевого самоврядування в англій-
ській політико-правовій думці ХІХ ст. Сьогодні ми позбавлені консенсуального
наукового визначення місцевого самоврядування, це зумовлено тим, що само-
врядування розвивається відповідно до закономірностей розвитку суспільства
загалом. Кожному історичному типу демократії відповідають конкретно-істо-
ричні моделі самоврядування, і пов'язано це з наявністю різних поглядів на
природу феномена місцевого самоврядування. Англійські науковці шукали від-
повідь на сучасні питання в минулому, і витоки самоврядування вони бачили
в таких інституціях, як уїтенагемот (зібрання мудрих) або фолькмот (племінні
збори саксів). Отже, із часів англосаксонського завоювання, на думку публі-
цистів-ідеалістів, запорукою успішності державного управління було місцеве
самоврядування.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, державне управління, муніципалі-
тети, самоврядні інституції, муніципальне управління, земське самоврядування,
союз місцевих мешканців.*